

Darbības vārds *byut*

Darbības vārds *byut* latgaliešu valodā, kā arī daudzās citās, ir visraibākais. Gramatikās to parasti sauc par “nekārtņu” vai “neregulāru”, bet zvirbulim patīk raibums (viņš taču pats ir nekārtns).

Raibs tas ir tāpēc, ka tam ir dažādi celmi. Galotnes turpretim pārsvarā ir tādas pašas kā citos darbības vārdos.

- Nenoteiksmes celms rakstu valodā ir **byu-**: *byu-t, byu-tu, byu-s, byu-dams*. Izlokšņu varianti ir *beu-* un *b̄y-*.
- Pagātnes celms rakstu valodā ir **bej-**: *bej-a, bej-use*. Izloksnēs var dzirdēt arī *bieja, bie*.
- Tagadnes celms ir **as-/es-**, taču trešajā personā lieto citu: *es asu, tu esi, mes asam*, bet: *jis ir*. Dažās izloksnēs tagadnes celms visās personās ir *byun-* (*es byunu, tu byuņ, jis byun; byunūt*).

Tagadnes trešā persona

Tagadnes trešo personu veido no īpaša celma, un tai ir daudz paralēlformu. Vēl nav noteikts, kuras no tām ir pieņemamas koptā rakstu valodā. Droši var lietot formas **ir** un **nav**. Taču tekstos samērā bieži sastop vēl šādas formas, kas zvirbuļaprāt arī nav sliktas. Iekavās atzīmēts, cik bieži forma parādās korpusā MuLa-1.

- *ir* – *irā* (216), *ira* (94), *iraida* (14)
- *nav* – *navā* (194), *nava* (55), *navaida* (19)

Piezīme tiem, kurus interesē valodas vēsture: garākās formas ir vecākas, tādus arī lietoja lejaslatviešu senos tekstos. Tā kā šie vārdi pieder pie visbiežāk lietotajiem vārdiem, to saisinājums laika gaitā līdz vienai zilbei ir ļoti dabisks process. Vārda *na-vaid-*a redzama sakne, kas senātnē nozīmēja ‘redzēt’; sal. sakne *vid-* slāvu valodās. Tātad tas, kā *nav*, ir tas, ko neredz. Loģiski! (Kaut arī tas, ko neredzu, var tāpat eksistēt, bet tas ir filozofisks jautājums.)

Viens un tas pats autors var lietot vairākus variantus. Dažreiz garāku formu izvēlas ritma dēļ, dažreiz – lai īpaši uzsvērtu domu. Piemēri no korpusa:

- ❖ *Kultura irā* tys, kas napuorsamontoj genetiski. *Kultura iraida* tys, kas nu cylvāka sataisa cylvāku. (Valentins Lukaševičs)
- ❖ *Maņ pateik: ..vyss, kas irā* navyltuots cylvāka sirdī (Ingrida Tārauda)
- ❖ *Taidu kritiku, kai: tys i tys ira švaki – es najamu golvā* (Edeite Husare)
- ❖ *Parkū maņ navā* mīra itymā pasaulī? (Valentins Lukaševičs)
- ❖ *Slynkums nava* brōļs. (Diāna Skaidreite Varslavāne)
- ❖ *Sēd pi lūga meitineite; Nava* sīna kaļteitōjas, *Nava* zīdu laseitōjas (Ontons Slišāns)
- ❖ *Kur navaida* saiminīka, *Kōrklīm aizaug mōjas vīta. Tumba, tumba, tumba — jā!* (Jōņs Keičs)

Izloksnēs var sastapt vēl daudzus citus variantus: *jir, jira, jirā, jer, jera, jerā, jiraida, jiraidyna, iraidyna, (j)iraidana, (j)iraden, jeraidan* (avots: *Vasals!*). Rakstītos tekstos tos lieto atsevišķi autori, piemēram, dzejā. Piemērs no korpusa (autore: Helena Kulincāne):

Šudiņ maņ kōjōs
 Apovi
 Smuki, nu humanōs,
 Kapovi.
 I vēļ jau na vyss
Jirā tys,
 Mugorā ōrzemu
 Lupotas.

Tagadnes pirmās un otrās personas formas veido no celma **as-**. Pēc LPN2008 pareizi ir šādas formas: es **asu** vai es *asmu*, tu **esi**, mes **asam**, jius **asat**. Vienskaitļa otrajā personā (formā *esi*) parādās regulāra pārskaņa (sal. es *nasu*, tu *nes*; es *ādu*, tu *ēd*).

Vienskaitļa pirmajā personā visbiežāk lietots ir es *asu* (MuLa = 474), bet es *asmu* arī nav retums (MuLa = 173). Abas formas ir akceptētas rakstu valodā.

Vārda *byut* vienkāršo laiku formas latgaliešu rakstu valodā varam apkopot šādā tabulīnā:

	tagadne	pagātne	nākotne
es	asu ~ asmu	beju	byušu
tu	esi	beji	byusi
jis, jei, jī, juos	ir (irā, ira, iraida)	beja	byus
mes	asam	bejom	byusim
jius	asat	bejot	byusit

Lasiet latgaliešu dzejoļus un pievērsiet uzmanību darbības vārda *byut* formām!

Darbības vārda *byut* divdabji

No darbības vārda *byut* bieži veido arī divdabjus. Daži no tiem pilnībā atbilst latviešu literārās valodas divdabjiem, citi atšķiras vairāk.

Līdzīgi kā latviešu valodā veido un lieto pagātnes divdabjus. Piemērs:

- ❖ *Orkestris vysūs laikūs ir bejs pīpraseits kolektivs, i dorba svātkūs nikod nav tryucs – ar sovu skaniejumu pyutieji pīcej klauseituojus kai Kuorsovā, tai cytuos pīļsātuos i pogostūs, i ir byuts pat aiz Latvejis rūbežu, Boltkrīvejā i Vuocejā.* (lakuga.lv)

Ciešamās kārtas pagātnes divdabi veido no nenoteiksmes celma. Ar vārdu *byut* lieto tikai vienu formu (**byuts**).

Darāmās kārtas pagātnes divdabi veido no pagātnes celma un lieto abās dzimtēs un abos skaitļos: *jis ir bejs, jei ir bejuse, jī ir bejuši, juos ir bejušys* (vai *bejušas*)

Ja šo divdabi lieto kā apzīmētāju, tam ir visas locījuma formas, parasti ar noteikto galotni. Piemēri no korpusa:

- ❖ *Nu vaļņa lejā dūdamēs iz bejušū Puškina parku.*
- ❖ *Jei ir bejušuo pūļu dumpinika Bžezinska meita.*
- ❖ *Tuos [= myura pīļs] bīži vīn atjaunoj i nūstyprynoiz iz bejušūs latvišu ciļšu kūka pīļu pamatu.*
- ❖ *Sabraukušajim bejušajim soluonim beja par kū dūmuot, kū pīminēt...*
- ❖ *Dzeivōdams svešumā, ceņtēs paleidzēt materiali ar zīdōjumim bibliotekom, [...] sovom bejušajom skūlom, nadaudz Latgolas kulturvēstures muzejam.*

Arī darāmās kārtas tagadnes divdabi veido un lieto līdzīgi kā latviešu literārajā valodā, ja tas ir apzīmētājs (pārsvarā ar noteikto galotni):

- ❖ *Napatiks vysapleik asūšais trokums ..*
- ❖ *Dīmžāl asūši kadri nūvacoj ..*
- ❖ *.. strōdōja Krōslovas tyvumā asūšajā kūdras pūrā.*
- ❖ *.. i drusku varēja ar maizi pabaruot azarā asūšuos peilis.*

Taču latgaliešu rakstu valodā darāmās kārtas tagadnes divdabi lieto arī izteicēja funkcijā – kā atstāstījuma izteiksmi. Tad tam ir nenoteikta galotne, un dažas formas atšķiras no latviešu

literārās valodas. Šajā funkcijā lokāmais tagadnes divdabis konkurē ar nelokāmo formu *asūt* (atbilst latviešu *esot*), kas mūsdienu tekstos ir daudz biežāk sastopams atstāstījuma izteiksmes funkcijā.

- ❖ *Muotei jī napatyka – asūši pabuoli.* (Ilze Sperga)
- ❖ *Tod vysim stōstēja, cik jei asūte apzineiga.* (Leons Širins)
- ❖ *.. šašlyki asūts krušuoki kai iz molkys capynuoti.* (Oskars Seiksts, Līga Gagaine)
- ❖ *Andrejs gribēja kaidu reizi nūbraukt iz Reigu. Tī ass skaisti.* (Arta Avena)
- ❖ *Es pavaicōju, varbyut jys ir tys Čeirāns? [..] Jā, jā, šys asūt Čeirāns!* (Pīters Vaikuļs)

Kā redzams piemēros, piedēkļa forma var būt *-ūš-* vai *-ūt-*, bet vienskaitļa vīriešu dzimtes formai vispār nav piedēkļa. Vēl interesantāk: tāpat var arī veidot nākotnes divdabjus, kuru latviešu literārajā valodā nav. Tos veido no nenoteiksmes celma ar piedēkli *-šk-*.

Tagadnes un nākotnes lokāmie divdabji ar piedēkli *-ūt-/ūš-*

	vienskaitļa vīriešu dzimte	vienskaitļa sieviešu dzimte	daudzskaitļa abas dzimtes	daudzsk. vīr. dzimte	daudzsk. siev. dzimte
tagadne	as-s	as-ūt-e	as-ūt-s	as-ūš-i	as-ūš-ys
nākotne	byu-šk-ys	byu-šk-ūt-e	byu-šk-ūt-s	byu-šk-ūš-i	byu-šk-ūš-ys

Piemēri no korpusa:

- ❖ *Navarieju sagaideit ituos dīnys vokora, man byuškyšs puorsteigums.* (Dagneja Bramane)
- ❖ *Agata. [...] Muns Aivars... vystas navar dabeigt. Janka. Aivaram tīsa byušķūte?* (Anna Rancāne)

Šīs formas 20. gadsimta otrajā pusē lietoja reti, bet pēdējā laikā, šķiet, tās atdzīvojas plašākam lietojumam.

Visbiežāk tagadnes un nākotnes divdabjus sastapt var folklorā – pasakās un teikās. Daži piemēri no Stefaniņas Uļanovskas Viļānos savāktajām pasakām:

- ❖ *Izbrauc jis [= saiminiks] nū sātys ar dālu, muote vīna palik i atīt saldats. Jei soka tai iz jū: “Dūtu šei tev āst, a vot bāda, ka postnys jēdīnis [iedīnis], – vieprīts ass nūkauts, bet veirs i dāls lykuši turēt pavasaram garam!” – “Ak, māmeņ! šys pats i ass gars pavasars! Nu Dīn, māmeņ, šys i ass pavasars!” – Jei pajēme i atdeve jam tū viepri*
- ❖ *jis nūjuoja ar juo zyrgu i pascēja jam, kab nazavērt zam capuri, cikom byuškyšs atpakaļ, a ka, nadūd Dīveņ! palaiškyšs putnu, to aizmoksuoškyšs!*
- ❖ *Tāvs nūzabeidās, dūmuoja, ka jis cylvāku nūsyta, byušķūte niu bāda!*

Tajās pasakās dažreiz lietotas arī formas, kas formāli ir ciešamās kārtas tagadnes un nākotnes divdabji nekatra dzimtē: *asam* (vai *asama*) un *byuškam* (vai *byuškama*). Piemēri:

- ❖ *Pajem eiksteits i nūnas gali muotei iz sātu, soka: “Ša, mam, tev niu i gaļa!” – “Nu, labi, dielēņ! tagad vyss asama, tik vin [viņ] zuoboku naasama!” –*
- ❖ *Atīs veirs iz muoju i soka iz sīvu: Byuškam šam slikti!*

Taču tagad pietiek ar formām, pat zvirbulim jau griežas galva.

Labāk lasām pasakas!